

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІНДЕГІ САЯСИ Оқиғалар ЖӘНЕ М.ДУЛАТОВ

Мукашева С.Р., Каригулова С.С.

№ 61 ЖББОМ

Қарағанды қ., Қазақстан

XX ғасыр басындағы Қазақ өлкесіндегі әлеуметтік-экономикалық және саяси хал-ахуал негізінен аграрлық, ұлттық және таптық мәселелердің шиеленісуімен ерекшеленді. Сол кезде өрістей бастаған қазақ қауымына тән қоғамдық-саяси қозғалыс өз алдына түптеп келгенде буржуазиялық-демократиялық мәні бар жалпыұлттық міндеттерді: ұлттық тең құқылық, халықтың мәдениетін көтеру, оқу-ағарту ісін жетілдіру, әйел теңдігін қамтамасыз ету, көшпелілерді отырықшыландыру және осылардан туындайтын мақсаттарды жүзеге асыруға жетекшілік жасауға қабілетті ұлттық саяси партия құру сияқты міндеттерді қойды.

Қазақ зиялылары Петербург, Мәскеу, Қазан, Варшава, Сібір қалаларындағы университеттер мен институттарда және Ташкент, Уфа, Омбы қалаларында арнаулы орта білім беретін оқу орындарында білім алды. Жекелеген қазақ жастары Түркия мен Араб елдерінде оқыды.

Олар өз халқына тәуелсіздік және отаршылдық құлдықтан азаттық алу жолындағы күресінде көмектесуге ұмтылды, әрбір адамның және әрбір халықтың жеке өз бостандығына құқығы мен бүкіл адамзат мәдениетінің жетістіктері мен табыстарына еркін қол жеткізуі сияқты жалпыадамзаттық қазыналар үшін күресті. Тұңғыш қазақ зиялылары XX ғасырдың бас кезеңінен бастап осы мақсатта дала өңірінде қызу қызмет жүргізді, яғни, бұл істің басы-қасында болып, жалпыұлттық сұраныстарға жауап беруге және оларды шешуге тырысты.

Қазақстан мен Орта Азия халықтарының 20-30 жылдарындағы тарихында ерекше орын алатын, өз қызметтерінде таптық белгілерден гөрі ұлттық ұстанымда болған ірі саяси қайраткерлердің бірі – Міржақып Дулатұлы болды.

Міржақып (Мир-Якуб) Дулатұлы 1885 жылы 25 қарашада Қостанай облысының Сарықопа жерінде дүниеге келген. Торғайдағы Ы.Алтынсарин ашқан 2 сыныптық орыс-қазақ мектебінде білім алған. 1904 жылы Омбы қаласына қоныс аударып, осы қалада Ахмет Байтұрсынов және Әлихан Бөкейхановпен танысады.

Көрнекті қоғам қайраткерлерімен араласуы М.Дулатовтың саяси көзқарастарының қалыптасуына ықпал етеді.

Қазақ зиялыларының ең басты ізгі мақсаты – халқына қызмет ету мақсатын Міржақып Дулатов Бутырк түрмесінен жазған хатында былай деп айқын баяндаған: «мен өзімнің құлдыққа түсіріліп, езгіге салынған бейшара халқымның осы құлдық жағдайдан шығуына көмектесуді өз борышым деп санадым... Саяси саладағы оқиғаларды дер кезінде болжай алмадым деп санаймын, ал қазір Кеңес өкіметіне қарсы күрес деп отырғанның бәрі менің қазақ ұлтын дербес, тәуелсіз, бақытты жағдайда көргім келген тілегім ғана» [1, 724 б].

Қазақ зиялыларының алғашқы топтасуы жалпы Россияда қалыптаса бастаған әр түрлі саяси партиялардың бағдарламаларымен танысу әсерінен және өз халқын отарлық бұғауынан құтқарудың жолы тек саяси күресте жатыр деп тануынан еді. Қазақ зиялыларының алғашқы баспа жүзін көрген бағдарламалы ой-пікірлер жиынтығы Қоянды жәрмеңкесінде жазылып, 1500 адамның қолы қойылып, Петербургке жіберілген әйгілі Қарқаралы петициясы (арыз-тілегі). Оның саяси мәнін көрнекті тарихшы ғалым Мәмбет Қойгелдиев мынада деп біледі: «1905 жыл қазақ азаттық қозғалысының жаңа санаға көтерілу кезеңін бастап берді, ал саяси күрес болса, ең алдымен патшаға, орталық билікке петиция жазып, тапсыру түрінде көрінді» [2].

Алғаш баспасөз бетін 1905 жылдың 4 қазанында “Сын Отчества” басылымының 173 санында көрген бұл петиция қазақ халқының саяси-әлеуметтік өміріндегі үлкен оқиға болды. Қазақ халқының ұлттық санасының оянуына тегеурінді серпін берген бұл арыз-тілек туралы М.Әуезов: «1905 жылы Қарқаралыда Ахан мен басқа біраз оқығандар бас қосып, кіндік өкіметке қазақ халқының атынан петиция (арыз-тілек) жіберген. Ол петицияда аталған сөздер бірінші, жер мәселесі, ...екінші қазақ жұртына земство беруді сұраған, ... үшінші қазақ жұртын муфтиге қаратуды сұраған... Ол күндері қазақ баласының дертті мәселелері осы болғандықтан, Ахандар бастаған іске қыр қазағының ішінде тілеулес кісілер көп шыққан, көпшіліктің оянуына себепші болған» деп жазды [3].

Қазақ зиялыларының осы бір кезеңдегі іргелі ісін екінші бір қайраткер Т. Рысқұлов былайша бағалады: «Революция 1905 г. дает большой толчок оживлению мысли среди восточных народностей, в том числе и среди казахов. В связи с манифестом 1905 года устраиваются среди казхов митинги и

пишутся петиции на тему о религии и земле... Среди казахского населения и казахской интеллигенции еще не было политических партий, а отдельные группы общественных деятелей в той или иной степени примыкали и сочувствовали некоторым политическим партиям, существовавшим тогда в России», - деп жазды [4].

Бірінші орыс революциясынан кейінгі уақытта қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі саяси тақырыптарға мақалалар мен өлеңдер жазып, кітап бастырып, елге тарату түрінде де көрінді.

М.Дулатұлы алғашқы орыс революциясында көрген-білгендерін 1907 жылы Санкт-Петербургте жалғыз ғана нөмірі жарық көрген «Серке» газетінің 1-ші санында «Жастарға» деген өлеңінде бейнеледі. Бұл газеттің келесі санында «Біздің мақсатымыз» деген мақаласы шықты, ол өз мақаласында патша өкіметінің саясатын әшкереледі. Газет сандары тәркіленіп, оның ары-қарай шығуына тыйым салынды [5].

Ұлттық мерзімді баспасөзі жоқ, ал жазба әдебиеттің әлі қалыптасып үлгірмеген кезінде қоғамдық-саяси тақырыпқа жазылған кітаптардың орны ерекше еді. Сондай отаршыл әкімшілік орындарына үлкен қолайсыздық тудырған алғашқы кітаптардың бірі М.Дулатовтың 1909 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Оян, қазақ!» кітабы болды.

Бұл кітап, қазақ зиялыларының патша өкіметінің отарлау саясатына қарсылығы, соның ішінде қазақ жерлеріне орыс шаруаларын жаппай қоныстандыруға қарсылығы деп бағаланды. 1910 жылы екінші басылып жарық көрген «Оян, қазақ» көп ұзамай халық оқуға тиісті емес зиянды шығармалар қатарына жатқызылып, «тұтқынға» алынды.

«Оян, қазақ» шыққанға дейін Омбы уезі, Қорған болысындағы ауыл мектебінде мұғалімдік жұмыста жүрген М.Дулатов 1909 жылы қазан айында Ақмола облысындағы Петропавл қаласына келіп, алдымен қалалық мұсылмандар кітапханасы – оқу залының меңгерушісі, соңынан соттың хатшысы қызметінде жұмыс жасайды. Тексеру ісін жүргізу барысында Қазан қаласындағы баспа ісі бойынша Уақытша Комитетке қайтарылып, «Оян, қазақ!» қаншалықты заңға сәйкес екендігін сұрайды. Уақытша Комитет 1911 жылғы 8 қарашада берген жауабында «Оян, қазақ!» - ты қылмысты деп тауып, кітаптың таралуына тыйым салуға және оның авторы М.Дулатовты Қылмысты Істер Заңының 128 және 129 баптарына сәйкес жауапқа тартуын сұрайды [2]. Бұл шешімді негізге ала отырып, Семей округтік соты М. Дулатовты Қылмысты істер Заңының 129 бабының 6 тармағы бойынша қылмысты деп тауып, 1911 жылдың 23 желтоқсанында тергеу кезіндегі мерзімін есепке алмағанда 1 жылға абақтыға жабу туралы үкім шығарады. Сот жайынан хабары бар Міржақып Дулатұлы 1912 жылдың басында ісін қайта қарағанда Семей округтік соты 18 қаңтарда 2000 соммен кепілдікке шығуға құқы бар деген шешім жасапты.

М.Дулатовтың абақтыға жабылғандығынан хабардар азаттық қозғалысының өкілдері оған араша түсу әрекетін жасады. Мысалы, 1912 жылы қаңтарда Бұғылы болысынан Сман Бегімбетов пен Абыралы болысынан Белгібай Алдабергенов келесі күні-ақ залогқа екі мың сом ақша төлеп шығарып алады. Бірақ, құрығы ұзын патша жандермериясы «Семейден ұрланып шыққан Міржақып Дулатовтың Петропавлда ұсталғаны және оның этаппен бғрі қарай аттандырылғаны жөнінде Петропавл полицмейстері 12 февральдағы телеграммасымен хабардар еткен» (5/361) [6].

Абақтыда Міржақып 1912 жылдың желтоқсанына дейін отырып шықты. Шыққан бетте, яғни 1913 жылдың басында ол Орынбор қаласына келді. Оған себеп болған сол кездегі қазақ облыстарындағы қалаптасқан саяси жағдай еді. М.Дулатов бұдан былайғы уақытта қазақ облыстарында жүріп, қоғамдық-саяси қызметпен айналысу мүмкін еместігін жақсы түсінді.

Сонымен, шамамен 1912 жылы бірінші орыс революциясынан бері белсенді қоғамдық-саяси қызметке араласа бастаған қазақ зиялыларының отаршыл әкімшілікпен бетпе-бет келген күресінің алғашқы кезеңі осылай аяқталды. Бұл күресте екі жақтың күші тең емес еді, соған қарамастан ұлттық интеллигенция өзінің негізгі мақсатынан – ұлттық тәуелсіздікке жету идеясынан бас тартқан жоқ. Сонымен қатар осы кезеңде жаңа қарқын ала бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың жетекші тобы да айқындала түсті. Бұл топ 1913 жылы қазақ қоғамы үшін саяси күрестің мүлдем жаңа құралы-жалпыұлттық саяси басылымды ұйымдастырды. Ол «Қазақ» газеті еді. 1913 жылдың 2 ақпанында Орынбор қаласында «Қазақ» газетінің бірінші саны жарық көрді. Газет редакторы болып – қазақтың белгілі ағартушысы әрі ғалымы Ахмет Байтұрсынов, екінші редакторы және жауапты хатшысы – Міржақып Дулатов, редколлегияның кеңесшісі – Әлихан Бөкейханов болып тағайындалды.

«Қазақ гезеті» апталық басылым болып шықты. 1913 жылғы ақпаннан 1918 жылғы қаңтарға дейінгі кезең ішінде 3000 дана таралыммен 265 нөмірі жарық көрді. Жекелеген нөмірлері 8000 данаға дейін жететін таралыммен шықты. «А.Байтұрсыновтың шебер басшылығы мен жанқиярлық еңбегінің арқасында,- деп жазды М.Дулатов, - жоқтан барды жасаған деуге болатын және патшалық-полицейлік режимнің ауыр жағдайларында тіршілік еткен газеттің жабылар алдында өз баспаханасы,

қағаздың үлкен қоры, шағын кітапханасы болды, таралымы 8000-нан асты». Редакциялық алқа 1914 жылғы жаңа жылдық 45-нөмірінде газетті 10 облыстың қазақтары жаздырып алатынын хабарлаған. Бұған қоса оны Орынбор, Уфа, Қазан, Петербург, Мәскеу, Томск қалаларындағы, басқа да бірқатар қалалардағы, сондай-ақ Түркия мен Қытайдағы оқырмандар алып тұрды [1, 705 б.].

Ұлттық интеллигенция отарлық езгіге қарсы ірі саяси оқиғаның бірі – 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тұсында қазақ халқын аман-сау сақтап қалудың жолдарын іздеп, патша үкіметі мен халықтың арасында ымыраға келу саясатын ұстанды. Азамат соғысы кезінде әскери соғыс істеріне ақыл – кеңес беріп, соғыс зардабынан түрлі азап шегіп, ашаршылық пен ауруға ұшыраған қазақ халқына азық-түлік пен медициналық көмек ұйымдастырды.

М.Дулатов пен А.Байтұрсынов есімдері Алашорда үкіметімен тығыз байланысты болғандықтан, олардың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметін зерттеу өте күрделі. Себебі зерттеу нысанасының ауқымы өте кең және тым қайшылықты. Сол себептен қайраткерлердің өмір сүріп, қызмет еткен кезеңдегі аса күрделі тарихи құбылыстар мен саяси оқиғаларға барынша терең үнілуге тура келеді.

А.Байтұрсынов пен М.Дулатов XX ғасырдың басынан 30 жылдардың соңына дейін саяси оқиғалардың бел ортасында жүрді, сол үшін 1907 жылдан бастап А. Байтұрсынов, ал 1911 жылдан бастап М. Дулатов қуғынға ұшырап, бас бостандығынан айырылып, кейін қазақ даласынан тысқары жерлерге жер аударылды және оларға «саяси сенімсіз» деген айдар тағылып үнемі патша үкіметінің бақылауында болды.

XX ғасырдың 20-30 жылдары ұлт болашағын ойлап, Алаш зиялыларының бір тобы Кеңес үкіметі жағына өтті.

М.Дулатов Кеңес үкіметі жылдарында «Ақ жол» газетінің редакторы болып тағайындалып, өзінің мақалаларында қазақ тілін сақтауды, оған бостандық пен теңдік беруді талап етті.

Заманында ұлт азаттығы жолында халқына қалтқысыз қызмет еткен зиялыларымыздың ел тұтастығы мен дамуы жолында жер, су, оқу-ағарту ісі, тіл мәселелерін алға тартып, «Алаш бағдарламасын» құрып, жалпы қазақтардың съезін шақырулары қоғам дамуының ілгерілеуіне, болашақ тәуелсіз мемлекеттің іргетасын қалауға айтарлықтай зор үлес қосты.

Кешегі Алаш автономиясы мен бүгінгі тәуелсіз Қазақстан саясатындағы ұлтаралық келісімді сақтау, мемлекет тұрақтылығын қамтамасыз ету ұрпақтар сабақтастығының айқын дәлелі болып табылады.

Сондықтан да тәуелсіздік жолында күрескен ұлт зиялыларымыздың есімдері, ұлттық мүдде жолындағы белсенді қоғамдық - саяси қызметі бүгінгі тәуелсіз Қазақстан тарихында ерекше орын алып, зор тарихи маңызға ие болуы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. –Алматы «Атамұра» 2010.
2. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. -Алматы: «Санат», 1995.
- 3.Әбдиманұлы Ө. Ахмет Байтұрсынұлы: Зерттеу-эссе. -Алматы, 2007.
4. Рысқұлов Т. Избранные труды. -Алма-ата, Казахстан, 1984.
- 5.Жұмабаев Н. Міржақыптың есімі ғасырлар жасайды. // Қостанай таңы. 24 қараша, 2004ж.
- 6.Кәкішұлы Т. «Оян, қазақ!» қалай қуғындалды? // Егемен Қазақстан. 7 қыркүйек, 2005 ж.

СОЦИАЛИСТІК ТӨҢКЕРІС ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ АУЫЛЫНА ТИГІЗГЕН ӘСЕРІ

Мұрат Б.Б., магистрант

Карсыбаева Ж.А., т.ғ.к., доцент

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қарағанды қ., Қазақстан

Ұжымдастыру кезеңі - Кеңес одағы тарихының қанды қырғынға толы беттерінің бірі, өйткені осы кезде ауылдарда жүргізілген революциялық сипаттағы ауқымды өзгерістер қазақ халқы үшін тым қымбатқа түсті.

1927 жылы желтоқсан айында өткен БКП (б) XV съезінде ауыл шаруашылығын ұжымдастыру бағыты жарияланды. Өлкеде кеңес билігі орнаған кезден бастап ірі социалистік өзгерістерді жүзеге асыра бастаған еді. Олар: мәдени құрылыс, 1925 жылы партияның XIV съезінде жарияланып, іске